

<https://doi.org/10.62837/2024.2.425>

Fil.ü.f.d. dos. SEYFƏDDİN ALTAYLI
altayli_s@yahoo.com
Bakı Avrasiya Universiteti, Həsən Əliyev, 135/A
Nərimanov

AZƏRBAYCAN ŞAİRİ İZZƏDDİN HƏSƏNOĞLUNUN HƏYATI

Özət

İzzəddin Həsənoğlunun Azərbaycan türkcəsində şeir yazan ilk şair olduğu məlumdur. Onunla bağlı ilkin məlumatlar Bəxtişah Dövlətsah Səmərqəndinin “Təzkirətüş Şuara” adlı əsərində yer tutmuşdur. İndiyə kimi onun üç Türkcə şeiri məlum idi. Qıpçaq şairi Seyfi Sarayinin Sədi Şirazinin Gülüstan adlı əsərini tərcümə etdiyində tərcümənin sonuna əlavə etdiyi “*Apardı könlümü bir xoş qəmər üz, canfəza dilbər*” misrası ilə başlayan sufıyanə qəzəli, biri “Məcmuətün-Nəzair və Cəmiun-Nəzair”də nəşr olunan “*Əcəb bilsəm məni şeyda qılan kim*” misrası ilə başlayan, digəri də Barbara Flemminq (Flemming) tərəfindən Misirdə çap olunmuş bir məcmuədə təsadüf edilərək nəşr etdirilən “*Nəcasəñ gəl ey yüzi ağum bənüm*” misrasıyla başlayan və eşqi tərənnüm edən şeirləridir. Həsənoğlunun anılan şeirinin Qıpçaq şairi Seyfi Sarayı tərəfindən edilən tərcümənin sonuna əlavə edilməsi Məmlük bölgəsinin Xarəzm-Qızıl Orda-Azərbaycan-Anadolu bölgələrində hakim olan ədəbi dillərin inkişaf yeri olduğunu, digər tərəfdən İzzəddin Həsənoğlunun bu bölgədə də çox yaxşı tanındığını sübut edir. Əslində Həsənoğlu haqqında ilk dəfə olaraq 1921-ci ildə “Dərgah” adlı məcmuənin 1-ci nömrəsində “Ən əski türk-azəri şairi Həsənoğlu” və 1925-ci ildə “Darülfünunun əbədiyyət fakültəsi məcmuəsinin IV/I” nömrəsində “Azəri ədəbiyyatına aid notlar: Həsənoğlu və Həbib” adlı məqalələri ilə dolğun məlumat verən Türkiyəli görkəmli alim və dövlət xadimi Fuad Köprülü olmuşdur.

Həsənoğlunun “Kitabı-sirətün-nəbi” adlı 367 vərəqlik əlyazması Finlandiyada bir dostum tərəfindən tapılmışdı. 2009-cu ildən onun üstündə işləyərək nəhayət 2023-cü ildə Türkiyədə “Altınordu Nəşriyyat” tərəfindən çap etdirdim. Əsər hz. Məhəmmədin həyatı, mübarizələri və hz. Əlinin müəyyən cənglərinə həsr edilmişdir. İndiyə kimi türk dünyasında ilk siyər əsərini Ərzurumlu Mustafa Zəririn yazdığı irəli sürülürdü, ancaq İzzəddin Həsənoğlu İsfərayini Zərirdən yüz il öncə yaşamış və bu əsərini yazmışdır. Əslində üstündə uzun illər işləyərək çap etdirdiyim bu əsər Türkcənin ilk siyər əsəri olmaqla yanaşı XIII yüzillikdə yazılmasına baxmayaraq türk epik şeirinin ən gözəl əsərlərindən biridir. Əsər hz. Məhəmmədin mübarizələri və hz. Əli cənglərinə həsr edilsə də türk epik ənənəsinin XIII yüzillikdəki möhtəşəm abidəsidir. Bu əsərlə birlikdə XIII yüzilliyə məxsus türk ədəbiyyatı və dil tarixi yenidən yazılacaqdır.

Açar sözlər: Həsənoğlu, Məmlük, Xarəzm, Zərir, Azərbaycan, Anadolu

**THE LIFE OF AZERBAIJANI POET IZZEDDIN HASANOĞLU...
SEYFEDDIN ALTAYLI, DOCTOR OF PHILOSOPHY IN PHILOLOGY
SUMMARY**

It is known that Izzeddin Hasanoğlu is the first poet to write poetry in Azerbaijani Turkish. The first information about him was found in Devletşah Semerkandi's work titled "Tezkiretüş Şuara". Until now his Three Turkish poems were known. One of them is the mystical ghazal that Kipchak poet Seyfi Sarayi added to the end of the translation when he translated Sadi Şirazi's work called Gülistan, starting with the line "Apardı könlümü bir hoş kemer yüz, canfeza dilber". Another one is a poem that starts with the line "Aceb bilsem meni şeyda kılan kim", published in the work called "Mecmuetü'n-Nezair ve Camiu'n-Nezair", and the last one is a poem about love "Necesen gel ey yüzi ağum benüm", which was published by Barbara Flemming. She has found this poem by coincidence in a magazine published in Egypt. The addition of a poem by Hasanoğlu, to the end of the work translated by the Kipchak poet Seyfi Sarayi is a proof that the Mamluk region is the place of development of the literary languages dominant in the Khwarezm-Golden Horde-Azerbaijan-Anatolia regions and that proves Izzeddin Hasanoğlu is well known in this region as well. In fact, the first literary studies about Hasanoğlu were made by the magnificent scholar and statesman from Türkiye, Fuat Köprülü. These are the articles which titled "The oldest Turkish-Azerbaijani poet Hasanoğlu", published in the first issue of the magazine called "Dergâh" in 1921, and "Notes on Azeri Literature: Hasanoğlu and Habibi", published in the 4/1 issue of the "Darülfünun Faculty of Literature magazine" in 1925. In fact, the first literary studies about Hasanoğlu were made by the magnificent scholar and statesman from Türkiye, Fuat Köprülü. These are the articles which titled "The oldest Turkish-Azerbaijani poet Hasanoğlu", published in the first issue of the magazine called "Dergâh" in 1921, and "Notes on Azeri Literature: Hasanoğlu and Habibi", published in the 4/1 issue of the "Darülfünun Faculty of Literature magazine" in 1925.

Hasanoğlu's 367-leaf manuscript called "Kitabı-siretün-nebi" was found by a friend of mine in Finland, and as a result of my work on this manuscript starting from 2009, it was published by "Altınordu Publications" in Türkiye in 2023. In this work, the life of the Prophet Muhammad, his struggles and certain battles of Ali are described. It was known that Mustafa Darir of Erzurum wrote the first siyer in Turkish literature, but Hasanoğlu's verse siyer belongs to him, a century ago. In fact, this work which we published after working on it for many years, is the first siyer work in Turkish. It is one of the most beautiful works of Turkish epic poetry although it was written in the 13th century. Although the work describes the struggles of the Prophet Muhammad and the wars of Ali, it is a magnificent monument of the Turkish epic tradition in the 13th century. The history of Turkish literature and language of the 13th century will be rewritten with the publication of this work.

Keywords: *Hasanoğlu, Mamluk, Xarezm, Zarir, Azerbaijan, Anatolia*

ЖИЗНЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ПОЭТА ИЗЗЕДДИНА ГАСАНОГЛУ СЕЙФЕДДИН АЛТАЙЛЫ, ДОКТОР ФИЛОСОФИИ ПО ФИЛОЛОГИИ

Иззеддин Гасаноглу известен как первый поэт, написавший стихи на азербайджанском турецком языке. Первые сведения о нем содержатся в произведении Бахтишаха Довлетшаха Самарканди “Тазкиратуш-шуара”. Поньше были известны три его стихотворения на турецком языке: суфийский газел, начинающийся со строфой «Apardı könlümü bir hoşqəməğ üz, canfəza dərbər», который кыпчакский поэт Сейфи Сарайи прибавил к концу своего перевода произведения «Гюлистан» Саади Ширази; стихотворение, изданное в «Маджмуатун- Назаир ва Джамииун-Назаир»е и начинающееся строфой “Əsəb bilsəm məni şeyda qılan kim”; и другое – изданное в Египте в одном сборнике и переизданное Барбарой Флеммингом (Flemming), ко торое начинается строфой «Nəsəsəñ, gəl, eü yüzi ağım bəñüm» и воспевающее любовь. Прибавление вышеупомянутого стихотворения Гасаноглу со стороны кыпчакского поэта Сейфи Сарайи к концу своего перевода подтверждает факт о том, что Мамлюкский регион был местом развития литературных языков, господствующих в регионах Хорезм – Кызыл Орда – Азербайджан – Анатоли и с другой стороны, что Иззеддин Гасаноглу в данном регионе был достаточно известен. На самом деле о Гасаноглу впервые довольно подробно написал видный турецкий ученый и государственный деятель Мехмет Фуат Кепрулу лв своих статьях «Самый древний тюрко-азербайджанский поэт Гасаноглу» в 1921 году в 1-м номере сборника «Dərgah» и «Заметки об азербайджанской литературе: Гасаноглу и Габиби» в 1925 году в IV/I номере журнала «Darülfünun ədəbiyyat fakültəsi məcmuəsi».

Произведения типа «sirət» проявились в результате создания религиозной литературы. Они под воздействием персидской литературы написаны в форме месневи. Главным содержанием данных произведений были исламская религия, исламская мораль и тасаввуф. Религиозная и этическая тематика сыграла важную роль в жизни тюрков с древних времен. Месневи «Kitabi-sirətün-nəbi» родившегося и умершего в регионе Исферайин Иззеддина Гасаноглу, поэта 13-го века имеет большую значимость для общетюркской литературы, ибо он – первое произведение по данной тематике. Гасаноглу произведение посвятил жизни пророка Мухаммеда.

В этой статье основное внимание уделяется созданию и становлению традиций произведений, называемых «sirət».

Ключевые слова: Гасаноглу, ислам, религия, siyər, месневи, тасаввуф

İzzəddin Həsənoğlu XIII yüzillikdə doğulub sonlarında vəfat etdiyi düşünülən İsfərayini (Farslar bura Əsfərayin, Türklər isə İsfərayin deyir.) bu çağın məşhur şairlərindən biridir. Türkçə şeirlərində “*Həsənoğlu*”, farsca şeirlərində “*Puri-Həsən*” təxəllüsünü işlətməmiş (24, s. 237; 13, s. 105; 8, 1721; 9, s. 183), hicri yeddinci yüzilliyin irfan şairlərindən biridir. Həsənoğlu Xorasan bölgəsində yerləşən

İsfərayində hicri təqvimə görə VII yüzilliyin ilk yarısında miladi XIII yüzildə dünyaya gəlmişdir (17, s. 282). XV yüzilliyin təzkiyəçisi **Dövlətşah Səmərqəndi** onun arif, muvəhhid, salik və məczub biri olduğunu, İslamın, müsəlmanların şeyxi *Raziyül Haq Vəd Din Əli bin Said Lələnin* xəlifələrindən *Şeyx Cəmalüddin Ahməd Zakirin* müridi olduğunu, hal tərcüməsinin vəlilər sırasında yazılmasının vacib, şairlikdə mükəmməl biri olduğunu, türkcə və farsca gözəl şeirlər yazdığını, türkcə təxəllüsünün Həsənoğlu, "**Divanı**"nın da Azərbaycanda çox məşhur mütəsəvvüf bir şair olduğunu yazmışdır (20, s. 275; 3, s. 20; 8, s. 1721; 21, s. 236; 1, s. 167). Dövlətşah Səmərqəndinin "*məczub*" kimi təqdim etdiyi Həsənoğlu, Molla Caminin də təsvir etdiyi mübarək qrupa (19, s. 25) məxsus olub "*Qutvətül Mühəqqiqin Şeyx İzzəddin İsfərayini*" kimi bilinir və vurğulandığı kimi dövrünün ən məşhur şairlərindən biridir. Adı övliya silsiləsində keçmiş olsa da mükəmməl bir şair olmuşdur (11, s. 129). Dövlətşah həmçinin onun "*Şuh u bi-rəhm fütadəst nigarəm çün kim/Bürdə əndişə vü xab qərarəm çün kim*" beyiti ilə başlayan farsca bir qəzəlini də təzkiyəsində qeyd etmişdir. Həsənoğlunun şeyxi Şeyx Əhməd Zakir Əli Lələnin xəlifəsidir (9, s. 182). Əli Lələnin şeyxi də Nəcməddin Kübradır. Kübrəvilik isə tərqətlər içində önəmli bir yerə malikdir (6, s. 29). Bu təriqət Mərkəzi Asiyada qurulan üç böyük təriqətdən biri olmuşdur. Nəcməddin Kübranın xəlifələrindən *Seyfəddin əl-Baharzi* Buxara və ətrafında qırx il İslamı yaymaq üçün çalışmış, monqollarla yaxın əlaqə saxlamış, Cığatay xanın vəziri Qütbəddin Amidə məktub yazmış, Qızıl Orda xaqanı Bərkə Buxaraya getdiyində müsəlman olmasında mühüm rol oynamışdır (18, s. 102).

Həsənoğlunun dünyaya gəldiyi tarixlə bağlı hər hansı qəti bir məlumat yoxdur. Köprülü, Ərtaylan, Banarlı və Babayev onun XIII yüzilliyin sonu və XIV yüzilliyin başlarında yaşadığını irəli sürmüşdür (5, s. 13). Nurəddin Əbdürrəhman Kəsrəgi/Kəsrəki İsfərayini (H. 637-717/ M. 1240-1317) "*Kaşifül Əsrar*" adlı əsərində Həsənoğlunun, Şeyx Əhməd Zakir Gurpaninin özünə irşad barədə icazət verdiyini, onun nümayəndəsi kimi İsfərayinin Kəsrəg kəndinin şimalında Əbubəkr Kəttaniyə məxsus təkkədə təlqin edildiyini yazmışdır. Şeyx Nurəddin Əbdürrəhman Kəsrəgi İsfərayini Bağdada getmədən öncə, yəni hicri 675 (m.1276) ilində bu hadisənin reallaşdığını qeyd etmişdir (11, s. 129-130). Həsənoğlunun irfanda bu səviyyəyə çatması üçün müəyyən zaman kəsiyi nəzərə alındığında o vaxtlar onun təqribən qırx yaşında olduğu təxmin edilməkdədir. Vəziyyət belə olduqda onun həmin yüzilliyin ilk yarısında təxminən 1236-cı illərdə dünyaya gəldiyi və ikinci yarısında da vəfat etdiyi təxmin edilə bilər.

1981-ci ildə Mirzə Abbaslının Azərbaycan jurnalının üçüncü nömrəsində çap olunan "*Şeyx İzzəddin Həsənoğlu*" adlı məqaləsində İsfərayində farslarla türklərin yanaşı yaşadığı qeyd edilmişdir (1, s. 165-167), ancaq aparılan araşdırmalarda və ziyalı insanlardan alınan məlumatda İsfərayində tarix boyu farsların yaşamadığı, burada yaşayanların tamamının türk olduğu aydın olmuşdur.

Hüseyn Həşimli "*İzzəddin Həsənoğlunun ədəbi irsi*" adlı ardıcıl araşdırmalar aparmış və yazdığı əsərində "*Şeyx Cəmaləddin Zakirin şeyxi Əli Lələnin Nəcməddin Kübranın müridi olduğunu, onların vəfat tarixləri arasında uzaq başı 19 illik bir fərqi olduğunu, Kübranın 1226-cı ildə Şeyx Razəddinin isə 1244, və ya*

1245-ci ildə vəfat etdiyini bildirərək bu məntiqdən hərəkət edib İzzəddin Həsənoğlunun vəfatının XIII əsrin 1380-ci illərinə düşdüyünü güman etdiyini” (12, s. 22) bildirmişdir. Ancaq elmi qaynaqların tamamında Nəcməddin Kübranın 1221-ci ildə vəfat etdiyi qeyd edilmişdir. Hüseyn Həşimli adı çəkilən araşdırmasında Həsənoğlunun əsas yaradıcılıq dövrünün XIII yüzilliyin ikinci yarısına düşdüyünü bildirərək onu XIII yüzil şairi sayanların haqlı olduğunu (12, s. 23) qeyd edib irəli sürülən fikri dəstəklədiyini vurğulamışdır.

Dövlətşah Səmərqəndinin yuxarıda təqdim edilən məlumatlarından özgə başqa onun həyatı ilə bağlı olaraq əldə edilmiş hər hansı bir məlumat indiyə kimi əldə edilməmişdi (14, s. 25), ancaq aparılan ardıcıl araşdırmalarda həm Həsənoğlu, həm də şeyxi Əhməd Zakir ilə bağlı yeni məlumatlar əldə edilmişdir.

Həsənoğlu ilə bağlı belə bir rəvayət irəli sürülmüşdür:

İzzəddin Həsənoğlunun şeyxi Əhməd Zakir ilə birlikdə şeyx Əli Lələnin digər xəlifəsi Sədəddin Hammavi Cüveyndən İsfərayinin Gurpan kəndinə getmiş, İzzəddin Həsənoğlunun şeyxi şeyx Əhməd Zakirə xəbər yollayıb yanına getməsinə və özündən icazənamə almasını istəmişdir. Şeyx Əhməd Zakir də bu xəbəri gətirən şəxsə demişdir ki, “Get Sədəddin Hammaviyə mən Allaha şeyx Sədəddin Hammavinin izni və əmri ilə ibadət etməyəcəyimi və bir qul olaraq Yaradanla arama şərik qəbul etməyəcəyimi söylə”, - şəkildə cavab verərək Hammaviyə yollamışdır (4, s. 174). Bu hadisəni şeyx Əhməd Zakirin çox sevdiyi baş müridi İzzəddin Həsənoğlu eşidib, ancaq səhvə yol verərək şeyxindən icazə almamış Hammavinin yanına gəlib sadələvhlük etmişdir. Ancaq Hammavi, Həsənoğlunun şeyx Əhməd Zakirin baş müridi olduğuna görə ona o qədər də yaxşı əlaqə göstərməyib və Həsənoğlu qayıdıb şeyxi Əhməd Zakirin Gurpan kəndinin şimal-şərqi qərbində daimi olaraq ibadət etdiyi və mədrəsə kimi istifadə etdiyi mağaraya getdikdə şeyxinin dörd ritimli zikri icra etdiyini görmüşdür. Şeyxi ona fikir verməmiş və zikir qurtardıqdan sonra nalını çıxarıb çox sevdiyi müridi Həsənoğluna ərk ilə “Sən mənim ən sevdiyim baş müridimdin, məndən icazə almamış mənə icazənamə yazmaq istəyən, bunun üçün də bir adamını yollayıb özünün məndən üstün olduğunu göstərmək istəyən şəxsən dərgahına niyə getdin!” mənasında çiyinə bir neçə dəfə yüngülcə vurmuş və “Madəm belə etdin onda get Hammavinin müridi ol dəyərcəsində” mədrəsəsindən və ibadət xanasından çıxarmış, onun yerinə Nurəddin Əbdürrəhman Kəsrəgini baş mürid kimi təyin etmişdir. Həsənoğlu da Gurpan kəndini tərk edib Azadvar bölgəsində Hammavinin dərgahının olduğu yerə gedib Sədəddin Hammavinin müridi olmuş, qısa bir müddət sonra da vəfat etmişdir (11, s. 130-131).

Həsənoğlunun şeyx Əhməd Zakir tərəfindən bu cür cəzalandırılıb mədrəsədən çıxarılması və müridliyinə son verilməsi Kübrəviyyə təriqətinin qayda-qanunlarına görədir. Bu qayda-qanunları Kübrəviyyə təriqətini yaradan Nəcməddin Kübra qoymuşdur.

Tarixi mənbələrə görə, Elxani hökmdarı Qazan xan (1227-1298) bibisinin əri Novruz bəyin də təlqini ilə həm Sədəddin Hammavi, həm də oğlu Sədrəddin Hammavi ilə tez-tez görüşürmüşdür. Qazan xan xüsusilə Sədrəddin Hammavi ilə

atasının səmimi rəftarları nəticəsində 19 iyun 1295-ci ildə Elbruz dağlarının Lar vadisində islam dinini qəbul etmişdir (26, s. 429). Onunla birlikdə təqribən yüz min nəfərlik monqol ordusu da müsəlman olmuşdur.

Həsənoğlunun Azadvara getdikdən çox qısa bir müddət sonra vəfat etməsi və Elxanlı hökmdarı Qazan xanın müsəlman olması olayları nəzərə alındığında Həsənoğlunun XIII yüzilliyin sonlarında 1295-98-ci illər arasında vəfat etdiyi güman edilə bilər (Həsənoğlunun qəbir daşını düzəldənlər onun 681 hicri-qəməri, miladi 1282-ci ildə vəfat etdiyini yazmışdır). Mirzə Abbaslı isə onun 1260/61-ci ildə dünyasını dəyişdiyini qeyd etmişdir (1, s. 171). Lakin irəli sürülən bu tarixlər qəti deyildir.

Hüseyn Həşimli “İzzəddin Həsənoğlunun ədəbi irsi” adlı araşdırmasında Həsənoğlunun XIII yüzilliyin sonlarına kimi yaşadığını vurğulamışdır (12, s. 22-23)

Qazan xan Səddəddin Hammavi ilə oğlunun arzusuna uyan Azadvar xalqının Həsənoğlu üçün bir məqbərə düzəltdiyi (11, s. 131) mənbələrdə qeyd edilmişdir. Ancaq Həsənoğlunun qəbri Azadvarda deyil İsfərayində yol üstündədir.

Bölgədə yaşayan yaşlılarla əlaqə yaradılmış və onların verdiyi məlumatlara görə Həsənoğlunun məzarı Şah Cahan dağına söykənmiş bir təpənin üstündədir. Mezar aradan ötən zaman ərzində yolun qırağında yalnızca çuxurdan ibarət hala düşmüşdü, ancaq həmin bölgədə yaşayanlarla əlbir olub müəyyən işlər görülmüş, onlar da Həsənoğlunun qəbrini bərpa edərək başdaşını ucaltmaq qərarına gəlmişdir. Təəssüf ki, aradan müəyyən müddət keçdikdən sonra fars şovinistləri bərpa olunan qəbri dağıtmışdır.

Məzarın ətrafında 7 metr diametrində dairəvi divar, güneyə açılan bir qapısı olub hər kimin Tanrıdan bir diləyi olsa, xəstələnən, evlənə bilməyən qızlar, oğlanlar, Allahdan bir arzusu olanlar nəzir deyib yağ, soğan, sarımsaq, buğda, ədviyyə, qaxac ət və digər şeylərlə “dənigi” adlı yeməyi bişirib cümə axşamı günü Həsənoğlunun qəbri başında paylayarmış. Kişilər, qadınlar və qızlar qəbrin ətrafında dairəvi şəkildə səslə zikir ayinlərini tarix boyu təşkil etmişdir. Bölgədə yaşayan ahıl insanlardan və ziyalılardan alınan məlumatlara görə bu ayin və mərasimlər bu günün özündə də davam etdirilir. İsfərayinli ziyalı yazıçı Məhəmməd Tohidinin verdiyi məlumatlara görə bölgədə yaşayan xalq Həsənoğlunu “Pür-Müştər (Pir-Mürşid)”, “Şeyx Həsənoğlu” deyərək yad edir.

Bəzi araşdırmaçılar Həsənoğlunun məqbərəsinin Seyyid Həsən Qəznəviyə məxsus olduğunu iddia etmişdir, lakin Əli bin Zeyd Beyhaki “Əl-bab Fi Təhzi-bül İnsab” adlı əsərində Həsən Qəznəvinin qəbrinin Səraxsda olduğunu yazmışdır. Xəlilullah Xəlili Əfqani, Sənainin əsərləri haqda araşdırmalar apararkən Seyyid Həsən Qəznəvinin qəbrinin Qəznə bölgəsində yolun qırağında olub, xalqın onun qəbrini daim ziyarət edərək ruhuna dua oxuduğunu, Əmin Həbibullah Xan idarəsi əsnasında məqbərənin qübbəsinin təmir edildiyini qeyd yazmışdır. Xəlilullah Xəlili Əfqani onun Cüveyndə vəfat etdikdə nəşinin Qəznəyə aparılıb dəfn edildiyini yazmışdır. Bu məlumatlardan hərəkətlə Həsənoğlunun məqbərəsinin Elxanlı hakimiyyətinin son vaxtlarında tikildiyini söyləmək mümkündür (11, s. 131). Cənab Fesengerinin bu məlumatına baxmayaraq yuxarıda qeyd edildiyi kimi o məqbərədən

bu günə əsər-ələmət qalmamışdı, ancaq İsfərayin türkləri onun qəbirüstü abidəsini bərpa etmiş, abidə dağıdılsa da öz mədəniyyətimiz adına tarixi bir iş görülmüşdür.

Başqa bir məsələ isə İzzəddin Həsənoğlunun özündən bir əsr sonra yaranan Sərbədarilər hərəkatının özülünü qoymasıdır. Həsənoğlu monqol işğalından müxalifət etmiş və yaratdığı hərəkat zamanla bir xanədanın yaranmasına səbəb olmuşdur. Sərbədarilər xanədanın qurucusu bölgədə hörmət edilən bir dövlət adamının oğlu Əbdürrəzzaq adlı şəxsdir. O bir monqol məmuru qətlə yetirib Beyhaq (Səbzəvar) bölgəsində Baştın adlı yerdə üsyan etmişdir. Hərəkatın sərbədarilər adlanılmasına gəldikdə Əbdürrəzzaq: “Alçaqca qətlə yetirilməkdənsə, kişi kimi başı dar ağacına vermək min dəfə daha yaxşıdır”, - demiş və bu sözdən ilham alınaraq “Sərbədarilər” (başını dara verənlər) deyilmişdir. Bölgənin hakimi Toqay Teymurun Elxanlı vəliəhdliyini ələ keçirmək üçün hərəkatə keçməsinə görə monqol sərkərdələr üsyan etmiş, Əbdürrəzzaq da idarədən narazı olanları ətrafına yığaraq Beyhaqın kontrolunu 1337-ci il tarixində ələ keçirərək “əmir” titulu alsa da bir mübahisə zamanı qardaşı Vəcihüddin Məsud tərəfindən 1 iyul 1338-ci ildə qətlə yetirilmişdir (15, s. 549).

İzzəddin Həsənoğlu Kübrəviyyə təriqətindəndir. Təriqət lüğətdə gediləcək yol, hal, rəftar, Allaha çatmaq istəyənlərə məxsus adət və davranış mənasındadır. Bu kəlmə Quranı Kərimin Taha surəsinin 63 və 104-cü ayələrində dilə gətirilmişdir. Təsəvvüfdə də eyni anlamda işlədilmiş, sufilər də onu müridi həqiqətə aparan yol kimi vəsifləmişdir.

İşarət ədildiyi kimi Həsənoğlunun indiyə kimi yalnızca üç Türkcə, iki dənə də farsca şəiri məlum idi. Finlandiyada tapılan əlyazma “Kitabı-sirətün-nəbi” adlı əsəri siyər növündə yazılmışdır. “Siyər” lüğətlərdə *“hərəkət, hayat tərzi, vəziyyət, hal, davranış, yerimə”* şəklində mənalandırılmışdır və *“sirət”* sözünü cəm halıdır (25, s. 316). Tanrı, Qurani-Kərimdə taha surəsinin 21-ci ayəsində *“Al onu, dedi, qorxma biz onu yenə ilk halına gətirəcəyik.”* buyurmuşdur. Quranda hal və təhər olaraq ilk dəfə bu ayətdə dilə gətirilmişdir (16, s. 19). “Siyər” və ya “sürət” adı zaman ərzində sadəcə olaraq hz. Məhəmmədin həyatı, həyatını mövzu götürən elm, bu məqsədlə yazılan əsərlərə ad olmuşdur. Məğazi isə *“məğzət”* sözünün cəm halı kimi hz. Məhəmmədin hərbləri, düşmən üstünə yollanan hərbi hissələri, savaş yeri (22, s. 670), vuruşma, savaşları dilə gətirən hekayələri konu götürmüş, hərbi tarixi, sövq və hərəkət, dövlətlər, beynəlxalq hüquq, qarşılıqlı əlaqələr anlamında işlədilmişdir. Siyəri tarix elmindən fərqləndirən ən önəmli ünsür siyərin mərkəzində hz. Məhəmmədin yər alması, onun Tanrı tərəfindən qorunması, daimi olaraq Allahın nəzarəti altında olması, üzləşdiyi hər çətinliyin öhdəsindən onun yardımı ilə gəlməsidir. Bir digər yön isə hz. Məhəmmədin hər hərəkatı, hər sözü, hər davranışının dindən mənbəlməsidir. Onun xaricində heç bir şəxs hz. Məhəmmədin daşdığı vəsiflərə malik olmamış və olamayacaqdır. Bu da onunla əlaqəli olaraq yaranan siyər elmini fərqləndirən yönlerdir (22, s. 37). Məlum olan ən qədim siyər əsərini *İbn İshaq* yazmışdır ki, həmin əsər *“Sürətü İbn İshaq”* və ya *“Məğazi İbn İshaq”* kimi bilinir (10, s. 319). Siyər hz. Məhəmmədin həyatının tamamını əhatə etsə də məğazi yalnızca Mədinədə keçən son on illik həyatını

mövzu götürmüşdür (23, s. 222). Bu düşüncələrdən hərəkət edildiyində sirət İslami elmlərin ən önəmlisi kimi özünü göstərir, çünki hz. Məhəmmədin həyatı, müharibələri, insanlarla dialogu, sünnəti onda cəm olmuşdur (7, s. 724).

Türklər İslam dinini qəbul etdikdən sonra hz. Məhəmmədlə bağlı məlumatları şifahi mənbələrdən almışlar. İslam dininin Türkünstan bölgəsində yayılmasında tacirlərin rolu hədsiz dərəcədə təsirli olmuşdur. Türklər daha sonralar Qurani-Kərimi oxuya bilmə və anlama məqsədilə ərəbcə, sonra da ədəbi əsərlərin təsiri ilə farsçanı öyrənmiş, Səlcuqlar İmperiyasının dövlət dili farsca olduğundan bu dil saraydan başlayaraq xalq tərəfindən mənimsənmiş, bu yolla fars dili, fars mədəniyyəti Azərbaycana və Anadoluya soxularaq ədəbi sahədə fars dilinin ədəbiyyatda, ərəb dilinin də elmi sahədə hakimliyi başlamış, zamanla bu iki dil ilə Oğuz Türkcəsinin qarışımından Osmanlıca deyilən dil yaranmışdır.

Klassik türk ədəbiyyatında siyər kitabları əvvəlcə tərcümə şəklində görülmüşdür. Türk ədəbiyyatına tərcümə edilən ilk siyər əsəri də qazı Mustafa b. əl-Ərzənir-Rumi (ö. 1393) tərəfindən 1388-ci il tarixində ərəb dilindən tərcümə edilən “Tərcmət-ud-Darir və təqdimət-üz-Zahir” adını daşıyır (16, s. 22). Mənsur siyər əsərlərinə Veysin “*Dürrət-üt-Tac fi-Sirəti Sahibil-Mirac*” əsəri, mənzum siyərə də 2023-cü ildə Türkiyədə çap etdirdiyimiz İzzəddin Həsənoğlunun “*Kitabı-Sirətün-Nəbi*”; Müniri İbrahim Çələbi İ Amasyəvinin “*Siyəri-Nəbi*”; Süleyman Çələbinin “*Vəsilitün-Nəcat*” (2, s. 16-17); nəzm nəsr qarışıq siyər kitablarına da Ərzurumlu Mustafa Zəririn əsəri ilə tərcümə siyər kitablarına da Qahirədə çap etdirilən “*Sirətün-Nəbi*” (2, s. 14) əsəri nümunə kimi göstərilə bilər.

Həsənoğlunun yazdığı “*Kitabı-sirətün-nəbi*” adlı siyər əsəri türk dünyasında bu sahədə yazılmış ilk əsərdir. İndiyə kimi Ərzurumlu Mustafa Zəririn “*Siyəri-nəbi*” adlı əsəri türklərin yazdığı ilk siyər kimi qəbul edilirdi, ancaq İzzəddin Həsənoğlu ondan bir əsr öncə yaşamış və bu əsərini də təbii olaraq ondan yüz il öncə yazmışdır. Əsərin dili XIII yüzilin türkcəsidir və 1802-ci ildə İstanbulda üzü köçürülmüşdür. Yazıldıqdan təqribən 500 il sonra onun üzünün köçürülməsi Həsənoğlunun qüdrətli bir şair olmasından və əsərlərinin zövqlə oxunmasından xəbər verir.

Nəticə

Nəticə olaraq deyilə bilər ki, İzzəddin Həsənoğlu haqqında indiyə kimi yalnız Dövlətşah Səmərqəndinin “*Təzkirət-üş Şuara*” əsərində onunla bağlı olaraq qeyd etdiyi məlumatlar bilinirdi, ancaq biz bu məlumatlara daha bir əlavələr etmişik. Əlbəttə bunlar Həsənoğlunun həyat və yaradıcılığı ilə bağlı kamil məlumatlar deyildir. Onun özü haqqında və ya çağdaşı olan təsəvvüf əhlinin ya da yaxın yoldaşlarının qeydləri tapıldıqda onun həyat və yaradıcılığı daha ətraflı öyrəniləcəkdir. İndilik müəyyən əsərlərdə və əlyazmalarda onunla bağlı qeyd edilmiş məlumatlar toplanıb 2023-cü ilə çap etdirilən “*Kitabı-sirətün-nəbi*” adlı əsərdə biraz daha dolğun şəkildə təqdim edilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Abbaslı, M. Şeyx İzzəddin Həsənoğlu // Azərbaycan jurnalı, Bakı: 3 Mart, -1981. -163-178 s.
2. Ahmed. “Mənzum Sîret-i Nebî” /Ahmed. Yayına Hazırlayanlar: Turgut Karabey-Bülent Şığva, Ankara: Akçağ Yayınları. -2016, -424 s.
3. Akpınar, Y. Azeri Edebiyatı Araştırmaları / Y. Akpınar. İstanbul: Dergâh Yayınları. -1994. -512 s.
4. Altaylı, S. Ahmet Yesevi'den İzzeddin Hasanoğlu ve Hacı Bektaş Veli'ye // S. Altaylı. -Toshkent: Türk Xalqlarının Ədəbiyyatı: Ədəbi əlaqə, ədəbi təsir və tərcümə, -2022. -169-180 s.
5. Babayev, Yaqub. XIII-XIV Əsrlər ana dilli lirik şeirimizin inkişaf yolu / B. Yaqub. Bakı: Elm və Təhsil. -2009. -255 s.
6. Ceyhan, S. “Zühd” maddəsi: [44 cilddə] / S. Ceyhan. -Ankara: TDV Yayınları, c. 44: TDV İslam Ansiklopedisi, -2013. -530-532 s.
7. Dönmez, K. “Siret İlminin Kronik Problemi: anakronizm” // Siret Sempozyumu I, Türkiyə'de Siret Yazıcılığı, -Ankara: -2012. -760 s.
8. Ergun, S.N. Edebiyat Muhasebesi (Hasanoğlu yeni bir gazeli) //S.N.Ergun. Milli Mecmua, sene 5, sayı 107, 1 Nisan 1928, yer no 1961 SB 20, mikrofilm no. 346-350, İstanbul: Evkaf Matbaası, Yayınlayan Mehmed Mesih. -1928.
9. Ertaylan, İ.H. Azərbaycan Edebiyat Tarihi 1-2/ İ.H.Ertaylan, haz. Pervane Bayram. Ankara: Akçağ Yayınları, -2013. -514 s.
10. Fayda, M. “Siyer ve Meğazi” maddəsi: [44 cilddə] / M. Fayda. -Ankara: TDV Yayınları, TDV İslam Ansiklopedisi. c. 37. -2009. -319-324 s.
11. Fesengeri, G. İsfərayinin Ünlü Şahsiyyətləri (Meşahir-i Esferayin) /G. Fesengeri. Meşhed: İslami Araştırmalar Derneği. -2000. -336 s.
12. Həşimli, H. İzzəddin Həsənoğlunun Ədəbi İrsi /H. Həşimli. Bakı: Elm və Təhsil. -2016. -134 s.
13. Kafkasyalı, A. İran Türkləri və İran Türk Edebiyatı // - Erzurum: A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, -2004. c. II, sayı 24. -99-132 s.
14. Qəhrəmanov, C. Azərbaycan Klassik Ədəbiyyatından Seçmələr / C. Qəhrəmanov -Bakı: Şərq-Qərb. C II. -2005. -408 s.
15. Merçil, E. Serbedâriler // E. Merçil. TDV İslam Ansiklopedisi, C 36. Ankara: TDV Yayınları. -2009. -549-550 s.
16. Nabi, Y. Zeyl-i Siyer-i Veysî /Y. Nabi. İstanbul, Türkiyə Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları. -2020. -640 s.
17. Nemini, Muhammed Kadir Bağırî. Daneşveran-ı Horasan / M.K.B. Nemini. Tahran: Neşr-i Emin Neşriyatı. -1974
18. Öngören, R. “Tasavvuf” maddəsi // R. Öngören. TDV İslam Ansiklopedisi, C 40, Ankara: TDV Yayınları. -2011. -119-126 s.
19. Schimmel, A. İslamın Mistik Boyutları /A. Schimmel. İstanbul: Kabalıcı Yayınları. -2004. -533 s.

20. Semerkandî, D. Devletşah Tezkiresi /D. Semerkandi. C II, (çev, Necati Lugal). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser. -1977. -167 s.
21. Səmərqəndi, D. Təzkiyətüş-Şüəra /D. Səmərqəndi. Haz: Lalə Sultanova, Redaktor: Tərlan Quliyev, Bakı, Şərq-Qərb. -2022.
22. Şulul, K. Siyer Yazıcılığında Kronoloji Meselesi /K.Şulul. Sîret Sempozyumu I, Türkiyə'de Sîret Yazıcılığı, Haz: Tahsin Koçyiğit, Ankara. - 2012.
23. Tergip, A. Siyer Yazıcılığı ve Türklerin Siyer İlmine Katkıları //A. Tergip. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt 3, Sayı 15, Klasik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı Prof, Dr, Turgut Karabey Armağanı, Samsun. -2010. -221-232 s.
24. Vurğun, S.-İbrahimov, M.-Dadaşzadə, M. A. Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi I, Bakı: Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı. -1960
25. Yaman, A. "Siyer" maddesi // TDV İslâm Ansiklopedisi, C 37, Ankara: TDV Yayınları
26. Yuvalı, A. Gazan Han maddesi //A.Yuvalı. TDV İslam Ansiklopedisi, C 13, Ankara: TDV Yayınları, -1994. -429-431 s.

Rəyçi: Prof. Ədalət Tahirzadə